

OSMANLI ARAPLARI
HILAFET-SİYASET-MİLLİYET
1798-1918
ZEKERİYA KURŞUN

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0169
Tarih: 045

OSMANLI ARAPLARI
HİLAFET-SİYASET-MİLLİYET
1798-1918
ZEKERİYA KURŞUN

Proje ve Kitap Editörü
Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Kapak ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kapak Fotoğrafi

Bir grup Türk ve Arap tarafından kurulan İttihatçı-İslamcı bir oluşum olan *Cemiyat-i Hayriya-yi İslamiye*'nin Medine şubesinin kuruluşunda çekilen fotoğraf, 1913.
Zekeriya Kurşun kişisel koleksiyonu.

Son Okuma
Dr. Hazal Bozyer

VakıfBank Kùltür Yayınları

Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2022

ISBN 978-625-7447-78-2

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı

Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltpe Mahallesi Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi
B Blok No: 29/1/1 Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Ekim 2022

OSMANLI ARAPLARI

HİLAFET- SİYASET- MİLLİYET
1798-1918

ZEKERİYA KURŞUN

ZEKERİYA KURŞUN

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dekanı olarak görev yapmaktadır. Marmara Üniversitesi'nde otuz yıldan fazla öğretim üyeliği; çeşitli kademelerde yöneticilik ve kurul üyeliklerinde bulundu. Osmanlı dönemi Arap coğrafyası, Orta Doğu'nun yakın dönem siyasi tarihi, Türk-Arap ilişkileri ve Kuzey Afrika üzerine Arap ve Avrupa ülkelerinin arşivlerinde araştırmalar ve gözlemler yaptı. Bu konular üzerine yoğunlaşan çalışmalarına devam etmektedir. *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri* (İstanbul 1992), *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhâbi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (TTK, Ankara 1998), *The Ottomans in Qatar* (İstanbul, 2002); *Basra Körfezi'nde Osmanlı – İngiliz Çekişmesi: Katar'da Osmanlılar 1871-1916* (TTK, Ankara 2004), *Nasuhzâde Ali Paşa ve Rum İsyanı* (VBKY, İstanbul 2021) gibi kitaplara imza attı. Ayrıca İngilizce ve Arapça kitapları, çevirileri ve pek çok ortak çalışması bulunmaktadır. Birçok bilimsel projede yer aldı. Bilimsel ve popüler dergilerde, günlük gazetelerde makale ve yazıları yayımlandı. Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih Komisyonu üyeliği ve Türk Tarih Kurumu muhabir üyeliklerinde bulundu. Hâlihazırda kurucusu olduğu Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği'nin (ORDAF) başkanlığını yürütmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
Giriş: Osmanlı İdaresinde Araplar	13

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ARAP EYALETLERİ: TEHDİTLER VE TEDBİRLER

Modern Çağda İlk Dış Tehdit: Napolyon'un Mısır'ı İşgali	29
İç Tehdit: Vehhabî Hareketi ve Sonuçları	32
Fransa'dan Gelen İkinci Darbe: Cezayir'in İşgali	44
Fransız Sömürgeciliğinin Son Perdesi: Tunus'un İşgali	47
İşgalin Ayak Sesleri: İngilizler ve Mısır	49
Fransa'nın Cebel-i Lübnan Siyaseti	60
II. Abdülhamid'in Devraldığı Mirasa Genel Bir Bakış	63

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE ARAPLAR

Kanun-i Esasi ve Hilafet	69
93 Harbi'nin Osmanlı Araplarına Etkisi: Hicaz'dan Gelen Darbe	70
Abdülkadir El-Cezayirî'nin Suriye Emirliği İddiaları	75
II. Abdülhamid'in Araplar Arasında Kamu Diplomasisi: Aracılar ve Araçlar	79
Osmanlı Hristiyan Araplarında Muhalefet ve Milliyetçi Düşünce	86
Milliyetçi Bir Portre: Necip Azurî ve Eseri	96
Sultan'ın Arap Muhalifleri: Karşı Tedbirler ve Sonuçları	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİLAFET VE SİYASET

II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti: İç ve Dış Yansımaları	107
İslâm Birliği Düşüncesi: Batı'dan Gelen Tepkiler	119
İslâm Birliği Düşüncesinin Müzmin Bir Muhalifi: Wilfrid Scawen Blunt	126
İslâm Birliği Politikasında Batılı Bir Müttelik: Almanya	133
Amerika ve Avrupalı Şarkiyatçıların Söylemlerinde İslâm Birliği Siyaseti	137
Mısır Basınında Muhalefetin Dili ve II. Abdülhamid	142
Mısır'da Masonluk ve Nimr Kardeşler	158

Suriye Hristiyan Basını ve II. Abdülhamid	161
İslâm Birliği İçin Son Bir Teşebbüs: Gaspıralı İsmail'in İslâm Kongresi Düşüncesi	172

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET VE ARAPLAR

Arap Vilayetlerinde Jön Türkler ve İttihatçılık	179
II. Meşrutiyet'in İlanı ve Arap Vilayetleri	186
1908 Seçimleri ve Osmanlı Arapları	194
II. Meşrutiyet Meclisinde Arap Mebusları ve Fırka Kurma Teşebbüsleri	199
Yeni Gündem: 31 Mart Vakası ve Arap-Türk Tartışmaları	205
Arap Hilafeti Meselesi: Reşid Rıza ve Muhammed Kürd Ali	211
Eğitimde ve Mahkemelerde Arapça Tartışmaları	221
Yol Kazası: Yemen ve Asir Meselesi ve <i>İkdam</i> Gazetesinin Kapatılması	230
II. Meşrutiyet'te Eski Bir Sancı: Havran-Kerek İsyanları ve Alınan Tedbirler	238
II. Meşrutiyet'in İtalya'dan Aldığı Darbe: Trablusgarp'ın İşgali ve Meclisin Feshi	251
1912 Seçimleri ve Araplar	259

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAP CEMİYETLERİ: SİYASET VE MİLLİYET

II. Meşrutiyet Öncesi Siyasi ve Kültürel Arap Cemiyetleri	267
II. Meşrutiyet Devrinde Arapça Basın ve Siyaset	270
Ademimerkeziyet Tartışmaları ve Araplar	284
Cemiyetler Kanunu ve Uygulanması	292
II. Meşrutiyet'te Arap Cemiyetleri ve Partileri	298
Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti (Cemiyetü'l-İhâi'l-Arabî El-Osmanî)	300
Arap Edebiyatı Kulübü (El-Müntedâ El-Edebî El-Arabî)	307
Arapların İslahat Talepleri: Beyrut, Şam ve Basra İslahat Cemiyetleri	317
Umumî İslahat Cemiyeti (El-Cem'iyetu'l-Umûmiyyetu'l-İslahiyye)	319
Şam İslahat Cemiyeti	325
Basra Vatan İslahat Cemiyeti (Cemiyetu'l-İslahiyye Fî'l-Basra El-Vataniyye)	326
İslahatçıların Talepleri ve Yeni Vilayetler Kanunu	333

ALTINCI BÖLÜM
YOL AYRIMINDA ARAP SİYASETÇİLERİ VE OSMANLI İDARESİ

Osmanlı İdaresi Ademimerkeziyet Partisi: Ademimerkeziyet mi, Bağımsızlık mı?	345
Merkeziyetçiliğe Başkaldırı: Paris Arap Kongresi	358
İttihat ve Terakki ile Kongre Temsilcileri Arasında Mutabakat	371
Ademimerkeziyet Partisi'nin Dağılması	381
Yer Altında Siyaset: Araplar ve Gizli Cemiyetleri	383
Bir Cemiyet İki Porte: Aziz Ali El-Mısrî ve İzzet El-Cündî	389
Genç Araplar ve Arap İhtilali Cemiyeti	406
I. Dünya Savaşı ve Araplar: Âliye Divan-ı Harbi Örfi Kararları	409
Sonuç	423
Kaynakça	427
Dizin	441

جمعية التبوية الرسالية بالدينة النورية

1	رئیس وقت و مقامه در بهر بنا عقده
2	عمیق خیریه نفع عمومی از شیب با آیدله
3	رئیس دار قرانطین طیبی یوسف جمیل
4	رئیس انجمنی اهل اکراده محمد عارف
5	کاتب عمومی معارف دارو کتابخانه حسن فہم
6	نصاب دارو اعصابہ اعدادی مدبر محمد
8	محمد رفیع
10	رئیس نوبت الیہ محمد غوث
11	السید علی دین افند
12	السید عبد الوہاب
14	تجارت کامل حجاب
15	تجارت قرانطین علی قربان
16	تجارت قرانطین حسن
20	تجارت قرانطین حنفی
20	تعمیراتی محمد الحاروی
	رئیس انجمنی اعضاء مؤسسه

Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye Medine Şubesi Kurucu Üyeleri

İsimleri Bilinenler: 1) Medine-i Münevvere Muhafız ve Kumandanı: Basri Paşa; 2) Cemiyetin Umumi Mütettişi: Emir Şekib Arslan; 3) Birinci Başkan: Karantina Tabibi Yusuf Cemil Bey; 4) İkinci Başkan: Ahaliden Muhammed Hammad Efendi; 5) Genel Sekreter: Maarif İdaresi Başkatipli Hasan Fehim Bey; 6) Yönetim Kurulu Azaları: İdadi Müdürü Hamza Bey; 8) Mehmed Refik Bey; 10) Medineli Es-Seyyid Hamza Gavs Efendi; 12) Medineli Es-Seyyid Ali Vehbi Efendi; 13) Medineli Es-Seyyid Abdülmuhsin Es'ad; 14) Tüccar Kâmil Hoca; 15) Tüccar Kazanlı Ali Kurban Efendi; 16) Tüccar Kazanlı Hasan Efendi; 24) Tüccar Kazanlı Hanefi Efendi; 20) Tahsildarı: Muhammed el-Halavî.

ÖNSÖZ

Otuz yıl önce *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri* kitabımı yayımladığımda Türkiye’de Osmanlı tarihi hâlâ Anadolu sınırları içinde okunmaktaydı. Son otuz yıl içinde gerek makro ve gerekse mikro tarih boyutları ile Osmanlı tarihi daha geniş bir bakışla ele alınmaya başlanmış ve çeşitli yönleri ile incelenmiştir. Buna rağmen Osmanlı Arap Coğrafyası ve Osmanlı Arapları konusundaki araştırmalar sınırlı kalmıştır. Yapılan çalışmalar, tarih biliminin eğilimlerine veya güncel siyasi tartışmaların yönlendirmelerine göre şekil almıştır. Araştırmacılar bazen iktisat tarihi, bazen sosyal ve idarî tarih üzerinde yoğunlaşırken bazen de popüler tartışmaların zeminini oluşturacak çalışmalar yapmışlardır. Ancak bu durum çoğu kere bütünü görmeyi engellemiş hatta bilgi kirliliğine de neden olmuştur.

Burada gerek Türkiye’de ve gerekse yurt dışında yapılan; bir kısmı ideolojik bir kısmı da kimlik çalışmalarını desteklemeyi amaçlayan araştırmaların düştüğü tuzaklardan bahsetmiyorum bile. Belki bu sorundan dolayı son yıllarda Arap şehir tarihleri öne çıkarken siyasi tarih gölgede kalmıştır. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi ilk çalışmaların siyasi tarih ile başlamış olması, ikincisi de özellikle Osmanlı Arşivinde kolay erişilebilen belgelerin cazibesidir. Bu anlamda Arap eyaletlerini ilgilendiren defterlere erişim kolay olurken aynı eyaletleri ilgilendiren müteferrik belgelere ulaşmak daha zordur. Son yıllarda yapılan tasnif çalışmaları ve özellikle arşivin –en azından bir bölümünün– dijitalleştirilmesi bu sorunu kısmen gidermiş ve yeniden müteferrik belgeler üzerinden Osmanlı Arap Coğrafyası ve Osmanlı Arapları üzerinde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu durum hem önceki çalışmaların yenilenmesine hem de yeni araştırmaların yapılmasına kapı aralamıştır.

Nitekim bu kitap da böyle bir sürecin ürünüdür. Hem eski çalışmamızı geliştirmek ve hem de yeni belgeler ışığında fikirlerimizi gözden geçirmek amaçlanmıştır. *Yol Ayrımı* kitabımızda kullandığımız bölüm başlıkları daha sonraki yıllarda bazı araştırmacılara ilham vererek tez konularına dönüştürülmüştür. Metotsuz ve hatta taklit ve intihale varacak kadar bilinçsiz çalışmalar istisna edilirse, elinizdeki bu kitabın dipnotlarına da yansıyan başarılı bazı monografiler ortaya çıkmıştır. Fakat tematik olan bu çalışmalar da Osmanlı Araplarının son asrına bir bütün olarak bakmaktan uzaktır.

Bu kitabın iddiası Osmanlı egemenliği ve hilafeti altındaki Arapların son yüzyılını siyasi bakımdan değerlendirmektir. Yüzölçümü olarak Osmanlı coğrafya-

sının büyük bir bölümünü ve çalışmanın ilgilendiği dönemde nüfus bakımından da çoğunluğunu oluşturması; bölgesel farklılıklar ve geleneksel yapıların çeşitliliği dikkate alındığında bu işin ne denli zor olduğu açıkça ortadadır. Gerek elimdeki materyaller ve gerekse daha önce alan üzerinde yaptığım diğer araştırmalar böyle bir çalışmayı yapmama cesaret vermiştir. Bu çalışma ağırlıklı olarak Osmanlı Araplarında 19. yüzyılda siyasi düşüncenin ve pratiğinin gelişimini özgün kaynaklara dayanarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araplar arasında yaşanan tartışmalar ve arayışlar, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı iç ve dış tehditler ile buna karşılık alınan tedbirler ışığında ele alınmıştır. Kuşkusuz Osmanlı'nın son asrında bir unsurun siyasi düşüncesinin gelişimini ele almak aslında bütün unsurları incelemek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu kitap dolaylı olarak Osmanlı şemsiyesi altında yaşayan diğer etnik ve dinî grupların da siyasi düşünce serüvenine bir pencere açmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu kitap, Müslüman unsurlar arasında birliği sağlayan hilafetin 19. yüzyıl başında prestij kaybına uğraması akabinde restorasyonuna ve nihayet yaşanan Arap Hilafeti tartışmalarına kapı aralamaktadır. Aynı şekilde kitapta, Osmanlı Arapları üzerinden yapılan siyasi tartışmaların milliyet fikrini ne kadar beslediği veya beslemediği üzerinde durulmaktadır. Ancak çalışma mümkün olduğunca bu konuda yapılan spekülasyonlardan uzak durup doğrudan durum değerlendirmesi yapmakta ve kararı okuyucuya bırakmaktadır. Kitapta, baştan sona bir kronoloji takip etmek yerine tematik bir üslup benimsenmiştir. Böylece okuyucuya her başlığı ayrı değerlendirme imkânı verilmiştir.

Kitapta büyük oranda arşiv kaynakları kullanılmakla birlikte dönemin Türkçe ve Arapça basımından da yoğun bir şekilde istifade edilmiş ve bu özgün materyaller yerli ve yabancı araştırmalar ile desteklenmiştir. Kitabın planı otuz yıl önce yazdığım kitaba dayanmakla birlikte –başta söylediğim gibi– pek çok yeni belge, bilgi ve ilaveler ile eski çalışmanın boyutunu aşmış ve bazı konularda oradaki bulguları da geliştirmiştir. Elbette bu kitap ne ilktir ne de son olacaktır. Burada ele alınan her başlık ile ilgili ortaya çıkacak yeni kaynaklar ışığında yeni çalışmalar yapılacaktır. Bu açıdan bu çalışmadaki eksiklerin mazur görülmesini dilerim.

Bu kitabın yazılması sırasında aile bireylerimin tahammülünden istifade ederken; pek çok meslektaşımın, lisansüstü öğrencilerimin öneri ve düşüncelerinden, ayrıca kütüphane ve arşivlerden yardım alınmıştır. Her birine ayrı ayrı müteşekkirim. Ayrıca kitabın müsveddesini okuyup yayımlanması için cesaretlendiren değerli dostum ve meslektaşım Azmi Özcan'a ve editörüm Mehmet Yılmaz Akbulut'a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Zekeriya Kurşun
Atikvalide, İstanbul
Eylül 2022

GİRİŞ

OSMANLI İDARESİNDE ARAPLAR

Türk-Arap ilişkileri oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Ancak fiili ilişkiler Arap fatihlerin Orta Asya'ya ulaşmaları ile başlayıp Türklerin Batıya doğru göçleri ile devam etmiştir. Abbasiler zamanında başlayan siyasi ilişkiler Türklerin İslâmlaşması ve Büyük Selçuklular ile zirveye taşınmıştır. Büyük Selçuklular ile Türk-Arap ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu mesele bağımsız birçok çalışmaya konu olduğundan burada ele alınmayacak ancak bu sürecin Türklerin İslâm dünyasının entegrasyonu için tarihi bir rol üstlenmesiyle sonuçlandığını söylemekle iktifa edilecektir. 13. yüzyılda başlayan ve bir asrı aşkın devam eden Moğol İstilasası iki tarafı da siyasi istikrarsızlığa sevk etmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, batıdan sonra doğu ve güneye yöneldiği tarihe kadar ilişkiler daha çok yerel düzeyde kalacaktır. Zaten Araplar, Abbasilerden sonra Osmanlıların hâkimiyetine girinceye kadar gerçek siyasi bir bütünlükten uzak kalmışlardır. Bazı yerlerde bölük pörçük ama güçlü Türk/Çerkez kökenli, Memlük veya Fatimiler gibi Arap kökenli idareler/emirlikler kurulmuştur. Ancak bunlar da geniş bir coğrafyada yaşayan Arapları bütünüyle bir çatı altında toplamada başarılı olamamışlardır.

Osmanlı Devleti Yavuz Sultan Selim'in Suriye (1516) ve Mısır (1517) seferlerinden sonra, hemen hemen Arap dünyasının tamamına hâkim olmuştur. Seferler yapılmasına rağmen idare altına alınmayan veya bir şekilde Osmanlı Devleti'nin etrafına sefer yaptığı hâlde ilgisi dışında kalan veya bırakılan Uman (Maskat), Fas gibi bölgeler de dönemin en güçlü devleti ve Müslümanların halifesi sayılan Osmanlı sultanlarına ya bağlılıklarını arz etmişler ya da ileri düzeyde ilişkiler kurmuşlardır. Böylece fiili hâkimiyetin olmadığı bölgelerde de geniş bir Osmanlı nüfuzu tesis edilmiştir.

Asya ve Afrika'da pek çok devlet, yerel emirlik ya da kabile/aşiret toplulukları Osmanlı Devleti'nin fiili idaresine girmemiş olsalar bile Osmanlı Hilafetine manevi bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bağlılık, dış tehdit algılandığında veya başka zorunlu hâllerde fiili iletişimin ve iş birliklerinin kurulmasına kadar gitmiştir. Osmanlı Devleti takip ettiği yönetim siyaseti gereği bu durumu benimsemiş ve ihtiyaç hissetmedikçe veya zorunluluk olmadıkça bu mahalli yapılara müdahil olmamış sadece müzahir olmuştur. Bugün ortaya çıkan belgeler ve yapılan yeni çalışmalar da bu fikri desteklemektedir.

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın başlarında batıda doğal sınırlarına ulaştığı varsayılır.¹ Bu yüzden devletin doğuya ve güneye, Arap coğrafyasına yönelmesi tabii idi. Nitekim Osmanlı Devleti, o asırlarda sahip olduğu gücü ile “nizâm-ı âlem” yani dünyaya düzen verme iddiasında idi. Bu vesile ile batıda olduğu kadar, doğuda ve güneyde de kendisini kanıtlamak zorundaydı. Üstelik batıda mücadele verdiği güçlerin uzantısı veya müttefikleri güneyde Müslüman coğrafyasını, dolaylı olarak da Osmanlı Devleti'ni tehdit ediyorlardı. Aslında bu manzara 16. yüzyıldan önce görünmeye başlamıştı. Osmanlıların batıda boy göstermeleri ve İstanbul'u fethetmeleri güneyde Müslümanlara karşı kutsal ittifakların doğması ile neticelenecektir. Dönemin en büyük deniz gücü Portekiz, 1458 yılında yani İstanbul'un fethinden sadece beş yıl sonra, V. Alfonso öncülüğünde Fas'taki Müslüman emirliklere karşı savaş açmıştı. Portekiz, Mağrib topraklarına yıllarca sürdürdüğü akınlar sonunda 1468'de Kazablanka'yı yakıp yıktı ve 1471'de de Fas'ın batı taraflarını tamamen ele geçirdi. Arap coğrafyasında, Hint Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne, Merkezi Arabistan'da Necid ve Hicaz'a; diğer taraftan da Afrika'da Mısır, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'ta Portekiz ve İspanyol tehdidi baş gösterdi.

Sultan II. Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra “Fatih” unvanı alması gibi, Portekiz Kralı I. Manuel'in de “Fethin Efendisi” unvanıyla 1495-1521 yılları arasında Hindistan'a uzanıp oradan Arap sahillerine yönelmesi bir tesadüf değildir.² Portekiz ve İspanyolların Kuzey Afrika, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne yönelik yayılma faaliyetlerinin sadece tehdit aşamasında kalmadığını, 16. yüzyılın başlarında fiilen bu coğrafyaların denize açık kısımlarında hâkimiyetlerini tesis ederek göstermişlerdir. Memlûklerin idaresindeki Mısır-Suriye, kısmen bu durumun dışında kalmakla birlikte yine de tehdit altındaydı. Özellikle Portekizlilerin 1507'de Kızıldeniz'in yakınlarına kadar sokulup ele geçirdikleri Sokatra Adasını deniz üssüne çevirmeleri bu tehdidi artırmıştı. Her ne kadar Kızıldeniz'i ele geçiremediler ise de aynı yıl Hürmüz'ü ele geçirmeleriyle Doğu Müslüman coğrafyası iki ateş arasında kalmıştı. Diğer taraftan Memlûk idaresi bu krizi yönetmekten oldukça uzaktı. Onların yetersizlikleri 1509 yılında Diû'da Portekizlilere karşı aldıkları mağlubiyet ile

1. Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Yaygın görüşü benimseyen Sâtî Bey'e göre Osmanlı Devleti zaten merkezi İstanbul olan bir devletin batıda ulaşabileceği en son noktaya varmıştı. Bu yüzden doğuya yönelmesi tabii idi. (Halep kökenli olup Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuş olan el-Hilâlî ailesinin mensubu Mustafa Sâtî' (b. Muhammed Hilâl b. Seyyid Mustafa) el-Husrî (1880-1968) Türkçe literatürde Sâtî Bey olarak tanınmıştır.) Konferanslarından oluşan konuşmalarını kitap olarak yayımlayan el-Husrî, Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerine yöneldiği devri zirve olarak nitelermektedir. “*Arap Ülkeleri ve Osmanlı Devleti* olarak tercüme edilebilecek eseri bu alanda eski bir Osmanlı Arab'ı tarafından yazılmış ilk kitaplardan biridir. Mustafâ Sâtî' el-Husrî, *el-Biladü'l Arabiyye ve'd-Devle el-Osmaniyye*, Kahire 1957, s. 6-7.

2. 1504 yılında Portekiz Kralı Manuel, adına Fas'taki Azamur Emirliğine yazılan bir mektupta kral, “Garbın, Hindistan'ın ve Fars'ın Fatihi” olarak anılıyordu. C.R. Boxer, *Portuguese in the Mid-Seventeenth Century*, Delhi 1980, s. xi: “The Lord of the Conquest, Navigation and Commerce”.

daha da belirgin hâle gelmişti. Artık Basra Körfezi'nden Fas'a kadar pek çok Müslüman emir, Portekiz idaresine bağlılık arz ediyordu.³ Memlük idaresinin bu dış tehditlerin elinde yıkılması, hem Arap coğrafyasının tamamının esarete düşmesi ve hem de Osmanlı Devleti'nin güney sınırlarının tehdit altına girmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Hint Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne, buradan Anadolu sınırlarına ve Kuzey Afrika'ya kadar olan bölgelere bir bütün olarak hâkim olma arzusu tabii ve stratejik bir zorunluluk olarak ortaya çıktı.

Osmanlı Devleti öncelikle bölgesel istikrarı sarsan Safeviler'i, yani en yakın rakiplerini bertaraf ederek doğu sınırını güvenlik altına aldıktan sonra Suriye, Mısır ve akabinde Hicaz, Basra Körfezi, Trablusgarp, Cezayir, Tunus ve nihayetinde Yemen'i de hâkimiyetine alıp buralarda tedrici olarak idaresini tesis etmişti. Osmanlıların güneye yöneldikleri 1516 yılından itibaren yaklaşık yarım asır içinde Arapların, başka bir ifade ile eski Müslüman halifelikleri/emirlikleri ve hükûmetlerinin yegâne hâkimi oldular.⁴ Çeşitli yöntemler ile (savaş, davet, ikna vb.) Osmanlı egemenliğine alınan her bölgede özelliklerine göre idareler oluşturulmaya başlandı. Sağlanan güvenlik ve istikrar sayesinde Arap coğrafyasında "Osmanlı Barışı" egemen oldu.

Arap dünyasında dört asır süren Osmanlı idaresi, zaman ve bölgelere göre değişiklik gösterip gelişecektir.⁵ "Osmanlı Barışı" iddiası, her şeyin sülman olduğu anlamına gelmemektedir. Dört asır boyunca merkezi idare ile taşra arasında pek çok sorun yaşanmış olmakla birlikte, coğrafi büyüklüğü, nüfusu ve Osmanlı öncesi şartlara bakıldığında bu sürecin bir barış ve istikrar dönemi olarak adlandırılması mümkün kılmaktadır.

Kuzey Afrika'da Mısır, Hicaz bölgesinin kapısı ve büyük ölçüde buranın mali bakımdan lojistik mekânı olduğu için en çok kontrol altında tutulan yerlerden biri olmuştur. Zira Mısır'daki istikrarsızlık doğrudan Hicaz'a yansımakta ve özellikle büyük önem atfedilen hac hizmetlerinin aksamasına ve hilafetin prestiji-

3. Portekiz Arşivi *Torre Do Tombo*'da mahfuz bazı Arapça mektuplar bu konuda önemli ipuçları vermektedir. 1503-1528 yılları arasında Kuzey Afrika'dan Basra Körfezi'ne ve Hint Okyanusu'na kadar olan bölgelerdeki Hint, Fars ve Arap emirler ile Portekiz kralı ve diğer yöneticileri arasındaki bu mektuplar Portekiz'in bölgedeki etkinliğini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Yerel emirlerin krala ve görevlilerine karşı kullandıkları dil Portekiz'in hakimiyetini benimsediklerini göstermektedir. Bu mektuplar, 1790 yılında Portekizce ve Arapça olarak Lizbon'daki Portekiz arşivi tarafından yayımlanmıştır. Mektuplar, Memlüklerin Portekizler karşısında kaybettiği prestijin en önemli şahidi olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelmesinin de gerekçelerini anlamaya katkı vermektedirler. *Documentos Arabicos*, Lizbon 1790, s. 6 vd.

4. Sâti' el-Husrî, *a.g.e.*, s. 30-31.

5. Hisham B. Sharabi, *Nationalism and Revolution in the Twentieth Century*, New York 1966, s. 8. Özellikle Sharabi'nin de benimsediği Mısır dışında Kuzey Afrika'daki Osmanlı varlığının inkârı Avrupa merkezli bir yaklaşımdır. Libya, Tunus ve Cezayir'de hâlâ ayakta olan maddi kültür mirası ve yapılan yeni araştırmalar bu görüşü reddetmektedir.

nin sarsılmasına sebep olabilmekteydi. Hicaz ekonomisinin büyük bir bölümü Mısır'da ve başta İstanbul olmak üzere çeşitli yerlerde Hicaz için kurulmuş vakıflar ile desteklenmekteydi. Nitekim her yıl buradaki vakıfların aynî mahsulatı veya nakdî bedeli ile Mısır sürresi İstanbul sürresi ile aynı zamanda Hicaz'a gönderiliyordu. Diğer taraftan, Suriye ve Irak coğrafyasındaki eyalet ve onlara bağlı livalar üzerinde merkezî idare doğrudan hüküm icra etmekteydi. Hicaz ekonomisinin desteklendiği bir diğer kaynak Şam Eyaletiydi ve buradaki siyasi ve ekonomik istikrar hem devletin bütünlüğü ve hem de Hicaz için ayrı bir önem taşıyordu.⁶

Osmanlı Devleti hâkimiyetine aldığı Arap bölgelerindeki sabık sistemi muhafaza ederken ayrıca kendi merkezi sistemine uyarlamaya çalışmıştır. Fakat yeni sistemini kurarken bölgenin özelliklerini nazar-ı dikkate almıştır. Geniş alanlara hükmetmeye başladığı 16. yüzyılda ihdas edilen *eyalet* sistemi, zaman zaman kısmî değişikliklerle 19. yüzyıla kadar muhafaza edilmiştir. İdarî taksimat bölgelerin ihtiyaçlarına göre yapılmış ve buralar *paşa* ya da *vezir* rütbesi bulunan beylerbeyleri/valiler aracılığı ile idare edilmiştir.⁷ Daha alt idare birimlerine (sancak/liva) de ya yerinden veya merkezden konumlarına uygun sancak beyleri, mutasarrıf, mütesellim gibi görevliler kimseler atanmıştır.⁸

Özellikle Mısır, Osmanlı Devleti gibi üç kıtaya yayılmış bir güç için büyük önem arz etmekteydi. Mısır'ı idaresine almasını gerekli kılan bütün gerekçeler bir yana, bu sayede Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ndeki dengeleri de değiştirmişti. Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetinde olması, bir Sünnî İslâm birliği yarattığı gibi Devlet'in güney sınırlarını da güvenlik altına alıyordu. Mısır ve ardından Kuzey Afrika'da Cezayir, Tunus ve Trablusgarp gibi, stratejik bölgeleri ile Güney Batı Asya'da Yemen dâhil, Hint Okyanusu'na yaklaşan Osmanlı hâkimiyet ve idaresi, –zaman zaman zaaf gösterse ve idare mahalli yöneticilere terk edilse de– bazı işgaller dışında 20. yüzyıla kadar kesintisiz sürdü.⁹

6. Geniş bilgi için bakınız (bkz): Zekeriya Kurşun, “Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri” FSMVÜ İlmî Araştırmalar *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 9, 2017, s. 281-311.

7. Albet Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Londra 1970, s. 31-32.; Halil İnalçık “Eyalet”; *TDVİA* İstanbul 1995, c. XI, s. 548-550

8. Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çeviren: Gül Çağal Güven, İstanbul 2018 (2. baskı) s. 61-62.

9. 1868 yılında Hadramut'ta baş gösteren iç karışıklıklar sırasında Emir Galib, Sultan Abdülaziz'den yardım ister ama beklediği cevap gecikir. Aden'deki Fransız konsolosu Emir'e “eğer imzalı bir belge verip Fransa'nın himayesini kabul ederseniz işiniz kısa zamanda hallolur ve gereken yardımı alırsınız” teklifinde bulunur. Bunun üzerine Emir, “dinen ve mezheben bağlı olduğumuz Osmanlı Devleti dururken bizler yabancılardan himaye talep etmeyiz” cevabını verir. (BOA, A.AMD.MV 5/72) Aynı şekilde; 1914 ortalarında Bahreyn, Kuveyt ve Bu Şehr İngiliz konsolosları, Uceyr iskelesinde İbn Suud ile görüşmeye giderler. Dönüşte Bu Şehr konsolosu, Bender Abbas ve Bu Şehr ahalişi ileri gelenleri ile bir görüşme yaparak, Katar ve Necid sahilleri hâkimlerinin kendileriyle anlaşığı iddiasıyla; onlar ile de bir anlaşma yapmak ve İngiliz bayrağını topraklarına asmak ister. Basra Valisi Süleyman Şe-

Değişik tarihlerde ve farklı nedenlerle bazı bölgelerden fiilen çekilmekle birlikte, Osmanlı'nın Arap coğrafyasındaki hukukî hâkimiyeti 1923 yılına kadar devam etmiştir. Genel olarak idari sistem toprak düzenine bağlı olarak şekillendirilmiş ya Bilâd-i Şam bölgesinde olduğu gibi merkez ile entegre edilmiş *mirî* düzen ya da Bağdat, Mısır gibi bazı yerlerde olduğu gibi yıllık vergiye bağlanmış *salyaneli* sistem uygulanmıştır.¹⁰ Ancak bu toprak düzeni hâlâ araştırılmaya ve aydınlatılmaya muhtaçtır.

Osmanlı Devleti'nin taşrasında tesis ettiği idareler, bölgelerin Osmanlı idaresine giriş şekline (savaşla veya gönüllü), bölgesel özelliklerine ve eski gelenek ve yönetimlerine göre yapılandırıldı. Buna göre, 16-20. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Arap eyaletleri aşağıdaki tabloda verildiği gibi şekillendi.

	1864'e Kadar Eyaletler	1864 Sonrası Vilayetler
1	Şam Eyaleti	Suriye Vilayeti (4 sancak)
2	Trablusşam Eyaleti	Beyrut Vilayeti (5 sancak)
3	Halep Eyaleti	Halep Vilayeti (3 sancak)
4	Musul Eyaleti	Musul Vilayeti (3 sancak)
5	Bağdat Eyaleti	Bağdat Vilayeti (3 sancak)
6	Basra Eyaleti	Basra Vilayeti (4 sancak)
7	Lahsa Eyaleti	Ahsa/Necid Mutasarrıflığı
8	Mekke (Hicaz) Eyaleti	Hicaz Vilayeti (Cidde, Mekke, Medine)
9	Yemen Eyaleti	Yemen Vilayeti (4 sancak)
10	Habeş Eyaleti (Cidde Merkezli)	Sevakin ve Musavva Mısır İdaresinde
11	Mısır Eyaleti	1882'den itibaren İngiliz İşgalinde
12	Tunus Eyaleti (Garp Ocağı)	1881'den itibaren Fransız İşgalinde

fik'in Katar Taburu kumandanlığından alığı istihbarata göre ahalinin önderleri konsolosa şu cevabı verirler: *Biz İslâm'ız, İslâmların padişahını tanırız. Her ne kadar hükümet-i Osmaniye şimdiye kadar buraya asker ve bayrak göndermemiş ise de bir gün gelir de bize iltifat ve dest-i himayesini (hımaye elini) uzatacaktır. Size iltihakımız muğayir-i şer'-i şeriftir ve züldür. Söylediğiniz gibi hükümet-i seniyye oralarındaki mülkünden vazgeçmiş ve onlar da aciz kaldıkları için dehalet etmiş iseler o vakit düşünürüz. Genelkurmay Başkanlığı, ATASE Arşivi, BDH-Klasör Nu-1714 Dosya Nu-36 Fihrist Nu-1-28. Çoğaltılması mümkün olan bu örnekler Osmanlı Devleti'nin fiilen idare tesis etmediği yerlerde bile Müslüman ahalinin kendisine bakışını yansıttığında kuşku yoktur. (ATASE arşivindeki belge talebime olumlu cevap veren ve belgelere ulaşmamda yardımcı olan Albay Bülent Durgun'a teşekkür ederim.)*

10. Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies* (Ortadoğu Özel Sayısı) 2010, s. 326-331.

13	Cezayir Eyaleti (Garp Ocağı)	1830'dan itibaren Fransız İşgalinde
14	Trablusgarp Eyaleti (Garp Ocağı)	Trablusgarp Vilayeti (4 sancak; 1912 sonrası İtalyan işgalinde) ¹¹
15	-	Kudüs Mutasarrıflığı (1872)
16	-	Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı
17	-	Zor Sancağı
19	-	Bingazi Sancağı

Bu tablonun birinci sütunundaki eyaletler, –zaman zaman birtakım isim ve idarî taksimat değişikliklerine uğramakla birlikte– 1864 vilayetler nizamnamesinin yürürlüğe konulmasına kadar aynen korunmuştur. Tanzimat sonrası yapılan reformların bir sonucu olarak önce mahalli idarelerde bazı değişikliklere gidilmiş, akabinde 1864'te yayımlanan (1871 tadiliyle) vilayetler nizamnamesi ile idari taksimat yeniden belirlenmiş ve böylece eyaletler yerine, Osmanlı Arap Vilayetleri teşekkül ettirilmiştir. Her ne kadar klasik dönemde beylerbeylikler Rumeli, Anadolu ve Arabistan gibi bir isimlendirmeye tabi tutulmuş olsa da burada Arap Vilayetleri ile kastedilen, Arapların çoğunlukta yaşadığı coğrafyalardır. Yoksa Osmanlı Devleti Eyalet/Vilayetlerini etnik, dinî, mezhebi değil, coğrafi esasa göre belirlemiş ve genellikle orta çağlardan beri var olan coğrafi taksimata uyum göstermişti. İhtiyaca göre bu eyalet veya vilayet sınırları daraltılıp genişletilebiliyordu. Vilayetler sancaklara (mutasarrıflıklara), sancaklar da kaza ve köylere (bazı yerlerde nahiyeler ve köylere) taksim edilmişti. 1864 yılından sonra yapılan düzenlemeler eş zamanlı olmamış, şartlara göre yapılmıştır. Örneğin Basra Vilayeti Ağustos 1875'te kurulmuş,¹² bir süre sonra vazgeçilmiş, şartlar olgunlaşınca da yeniden vilayet yapılmıştır. Beyrut Sancağı da 1881'de vilayete tahvil edilmiştir. 1908 yılında yapılan bir düzenleme ile vilayetler derecelendirilmiş, vali maaşları ve tahsisatları da yeniden belirlenmiştir. Buna göre, Bağdat, Beyrut, Yemen, Halep, Hicaz, Trablusgarp ve Basra vilayetleri birinci sınıf vilayet olarak kabul edilmişlerdir.¹³ 19. yüzyılda Bingazi, Cebel-i Lübnan, Kudüs ve Zor sancakları stratejik önemleri, yerel özellikleri ya da uluslararası müdahalelerin bir sonucu olarak farklı tarihlerde çevrelerindeki bir vilayete değil, doğrudan Dahiliye Nezareti'ne (İstanbul'a) bağlanmışlardı.

11. Nezaret-i Umur-i Ticaret ve Nafia İstatistik-i Umumi İdaresi, *Devlet-i Osmaniye'nin Üçyüzonüç Sene-sine Mahsus İstatistik-i Umumîsidir*, İstanbul 1316, s. 2-6. (Bu eserin yeni harfler ile yayınlanmış hali için bkz. Tefvik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara 1997) Bundan *İstatistik-i Umumi* olarak verilecektir.

12. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Doğusu*, Ankara 1998, s. 130. (Bundan sonra Kurşun, *Necid ve Ahsa*) Ammare, Semave ve diğer bölgelerin Basra Vilayeti altında birleştirilmeleri hakkında bkz: BOA, A. MKT.ŞD 29/38 (1293 C. 27).

13. *İttihad ve Terakki*, Selanik, 28 Eylül 1324/11 Teşrinievvel 1908, nr 29. s. 4.

19. yüzyılda ordu düzenine geçilince, Osmanlı Devleti'nin 5, 6 ve 7. ordularının karargâhları Arap vilayetlerinde kurulmuştur. Buna göre 5. Ordu (geç dönemde 4. Ordu) Adana'dan Bilâd-i Şam'a (Bugünkü Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve İsrail) kadar olan bölgede;¹⁴ 6. Ordu Bağdat, Basra ve Musul'da 7. Ordu da Yemen'de yer almaktaydı. Çeşitli dönemlerde isimlendirme ve numaralandırmalar (Irak ve Hicaz Ordusu örneğinde olduğu gibi) farklılaşsa da I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı ordusunun önemli bir bölümü Arap coğrafyasına yayılmıştı. Askere alma ve mali sorunlardan dolayı ordu mevcutları hiçbir zaman tam olmasa da mutlaka bu coğrafyanın hemen her yerinde ya sabit kışla ve karargâhlarda veya seyyar müfrezeler ile kendini göstermiştir. Bölgedeki ordu genel olarak asayiş ve emniyeti sağlama ve vergi toplamaya katkı verme ayrıca sınırların korunması gibi hizmetlerinin dışında daha da önemli bir misyon üstlendikleri unutulmamalıdır. Tanzimat sonrasında modernleşme ve ıslahatın yapılmasında ordu büyük katkılar sağlamıştır. Orduların görev bölgelerine taşıdığı, okul, hastane ve diğer araçlarla toplumsal değişim ve modernleşmeye de öncülük etmişlerdir. Ayrıca Arap vilayetleri– en azından bazıları– düzenli orduya geçildikten sonra ordular için asker kaynağı olmuştur. Nitekim merkezde veya Arap vilayetlerinde kurulan askerî okullardan yetişen Arap subaylar, orduda hizmet verdikleri gibi Osmanlı sonrasında Arap devletlerinin kuruluşuna giden süreçte de aktif rol almışlardır.¹⁵ Başka bir ifade ile Osmanlı Ordusu'nun tesir ve katkıları Osmanlı sonrasında da devam etmiştir.

Cezayir 1830'da, Tunus 1881'de Fransızların; Mısır ise 1882 yılından itibaren İngilizlerin işgaline girdiklerinden dolayı bu bölgeler, oluşturulan yeni idari taksimat içinde yer almamaktadırlar. Her ne kadar Osmanlı Devleti bu işgalleri tanımayıp, hukuken Osmanlı egemenliğinin buralarda devam ettiğini varsaysa, Tunus'la olan sıkı bağlarını sürdürse ve Mısır'da *Fevkalade Komiserlik* olsa da bu coğrafyalarındaki hükümler artık nominal bir hâle dönüşmüştür. Aynı şekilde Trablusgarp da Uşi (Ouchy) Anlaşmasıyla 1912 yılından itibaren İtalyan idaresine terk edilmiştir. Ancak burada Osmanlı Sultanı'nın hilafet nokta-i nazarından hükümler haklarının baki kalması anlaşmaya dahil edilebilmiştir.

16-19. yüzyıllarda Arap topraklarının Osmanlı idaresinde olması ile 19 ve 20. yüzyıllarda bunun sürdürülebilmesi arasında önemli farklar bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin büyüyüp gelişmekte olduğu ve fetihler ile ekonomisini canlı tuttuğu asırlar geride kalmış, Osmanlı, Rusya karşısında alınan yenilgiler ve Balkanlardaki gelişmelerle topraklarının pek çoğunu kaybetmiştir. Toprak kaybına bağlı olarak ekonomisi daralan Osmanlı Devleti'nin elde kalan toprakları geçmişe

14. I. Dünya Savaşı yıllarında yapılan düzenlemeler ile ordular yeniden numaralanmıştır. Mesela Suriye'de Cemal Paşa kumandasındaki ordu, dördüncü ordu olarak isimlendirilmiştir.

15. Bu konuda hazırlanan sınırlı bir liste için bkz: Michael Provence, *Son Osmanlı Kuşajı ve Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Çeviren: Okan Doğan, İstanbul 2021, s. 23-26.

göre daha fazla önem arz eder olmuştur. Bu bağlamda dünya ekonomisi de değişmeye başlamış ve Sanayi Devrimi'nden itibaren Avrupa'nın içindeki rekabet dışarıya taşındığında bundan da en çok Akdeniz havzası ve dolayısıyla Osmanlı Devleti etkilenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin güçlü bir devlet olarak varlığını sürdürebilmesi için geniş topraklara ve nüfusa ihtiyacı vardı. Nitekim bütün kayıplarına rağmen 19. yüzyılda – özellikle Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında– devletin bu ihtiyacını hâlâ Anadolu ve Arap vilayetleri karşılamaktaydı. Bir siyasi güç olarak 19. yüzyılda dünyanın en geniş coğrafyalarından biri olan Osmanlı Devleti aynı zamanda dünyanın birçok yerinde görülmeyen din ve ırk çeşitliliğine de sahipti. 16. yüzyılda düzenli ve yaygın bir şekilde yapılan tahrirler ile devlet kendi nüfusu ve tabii olarak beklenen vergi gelirleri hakkında bilgi sahibi olurken 19. yüzyılda da nüfus sayımları başlatmıştır. Osmanlı Devleti ilk nüfus sayımını 1830'larda yapmış ise de gerek coğrafyanın genişliği ve gerekse nüfus sayımı için hızla yeterli kurumsal donanım kazanmamış olması defalarca başlatılan sayımların akîm kalmasına neden olmuştur. Buna rağmen nüfusun önemli bir bölümü sayılmış, ayrıca göçebe unsurlar hakkında da yerinden sağlanan güçlü tahminler de ilave edilerek her vilayet, sancak ve kaza için hayli güvenilir rakamlar ortaya konmuştur. Elde edilen sonuçlar, nüfus cetvellerine işlendiği gibi, *Salnâmeler*de de yayımlanmıştır. Bu çalışmaların en önemlisi ise H. 1316/1897 tarihli istatistikleridir. Ayrıca yapılan ara yoklamalar ve tahmini artırımlar ile nüfus tespit uygulamaları 1914 yılına kadar sürdürülmüştür.

Nüfus sayımları millet esasına dayalı, dinlere ve cemaatlere (gayrimüslim mezheplere) göre yapılmıştır. Bir bölgedeki Katolik, Maruni, Rum Ortodoks, Ermeni, Yahudi gibi grupların nüfusları ayrı ayrı verilirken; Türk, Arap, Kürt, Çerkez gibi Müslüman ahalinin nüfusu sadece “İslâm” kategorisi altında verilmiştir. Hatta kimi heterodoks gruplar da “ehl-i İslâm” kategorisinde kabul edilerek Müslüman nüfus içinde sayılmışlardır.

1897 istatistiklerini yeni Türkçe harflere aktarıp değerlendiren Tefvik Güran'a göre:

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonlarında Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında 3.272.354 kilometrekarelik bir yüzölçümüne ve 32,2 milyonluk bir nüfusa sahiptir. Nüfus yoğunluğu Avrupa topraklarında 23,2, Asya topraklarında 10,1, Afrika topraklarında ise 2,3 kişi/kilometrekare idi. Toplam nüfusun ancak 19 milyonunu biraz aşan bir kısmının sayımı yapılabilmmişti. Sayımı yapılamadığı için tahmini olarak bilinebilen nüfusun çok büyük bir bölümü Arap topraklarında (Bingazi ve Cebel-i Lübnan sancakları ile Hicaz, Trablusgarp, Yemen ve Girit vilayetleri) yaşamaktadır.¹⁶

16. Tefvik Güran, *İstatistik-i Umûmî*. s. xviii.